

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Сучасний стан порівняльних соціальних досліджень

(Третя Літня школа і Третя міжнародна дослідницька конференція “Культурні й економічні зміни в порівняльній перспективі” Лабораторії порівняльних соціальних досліджень Національного дослідницького університету “Вища Школа Економіки”)

У № 3 часопису “Соціологія: теорія, методи, маркетинг” за 2012 рік я вже ділився своїми враженнями від Літньої школи Лабораторії порівняльних соціальних досліджень (ЛПСД) НДУ “Вища Школа Економіки” (ВШЕ) в контексті сучасних тенденцій соціальних досліджень. У серпні 2013 року відбулася чергова (уже третя) Літня школа Лабораторії “Багаторівневий факторний аналіз і багаторівневе моделювання структурними рівняннями в пакеті Mplus” (“Multilevel CFA and Multilevel SEM in Mplus”), а 12–16 листопада 2013 року у ВШЕ в Москві пройшла Третя міжнародна дослідницька конференція “Культурні й економічні зміни в порівняльній перспективі”.

Аналіз цих академічних заходів дає змогу не тільки дати їм оцінку, а й спробувати схарактеризувати сучасний стан (“state of the art”) порівняльних досліджень у світі. Якщо торік, говорячи про діяльність Лабораторії порівняльних досліджень ВШЕ, я насамперед звернув увагу на цікаві тенденції розвитку соціальних досліджень у пострадянських країнах, то тепер, виходячи з рівня організації і поданих доповідей, можна дійти висновку про стан справ у порівняльних дослідженнях у міжнародному масштабі.

Гадаю, це не буде перебільшенням. *По-перше*, на Літній школі було подано найбільш сучасні й ефективні методи аналізу даних, що використовуються в порівняльних дослідженнях сьогодні. Застосування саме таких методів часто є обов’язковою вимогою для публікації у провідних часописах світу в царині соціальних наук. До них належить багаторівневе моделювання структурними рівняннями, що вможливає одночасне тестування прямих та опосередкованих ефектів змінних, включених у теоретичну модель (<http://lcsr.hse.ru/Keynote2013>), і статистичне оцінювання різниці на індивідуальному та національному рівнях. Для роботи над практичними завданнями і власними дослідницькими проектами учасники застосовували вже відомий за попередньою школою пакет статистичного програмного забезпечення Mplus (<http://www.statmodel.com>), котрий нині вважають найпотужнішим інструментом аналізу даних для багаторівневого моделювання із використанням структурних рівнянь. Також разом з Mplus порівнювалися можливості, обмеження й відмінності інших відомих статистичних пакетів для такого складного методу, що потребує значних обчислювальних ресурсів: HLM, AMOS, Stata.

Основний курс на школі викладав професор Германн Дюльмер (H.Dülmer), професор Університету Кельна і директор архівного управління даними GESIS Інституту соціальних досліджень Лейбніца (GESIS – Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften). Його асистентом був науковий співробітник ЛПСД Кирилл Жирков (НДУ ВШЕ) (<http://lcsr.hse.ru/summer2013>).

Слід наголосити, що на цій школі відбувалося певне узагальнення того, що вивчалось в контексті методології порівняльних досліджень у попередні два роки.

Цикл літніх шкіл ЛПСД відкрився 2011 року вивченням принципів багаторівневого ієрархічного аналізу (“Multilevel analysis in comparative studies”, http://lcsr.hse.ru/summer_school/Multilevel_analysis). У 2012 році під керівництвом П.Шмідта вивчалися методи вимірювання латентних змінних (конфірматорний факторний аналіз) і тестування причинних моделей із використанням структурних рівнянь (“Causal Models and Structural Equations”, <http://lcsr.hse.ru/announcements/47282295.html>). Тепер стало можливим об'єднання обох груп методів для оптимізації аналізу даних у порівняльних дослідженнях.

Упродовж двох тижнів школи учасники не лише опановували статистичні методи, а й презентували свої поточні дослідницькі проекти, одержуючи в процесі обговорення цінні рекомендації щодо вдосконалення їх. До програми школи також були включені цікаві гостьові лекції (<http://lcsr.hse.ru/summer2013/lecturers>) і додаткові заняття з роботи в популярному пакеті LaTeX і програмування в SQL (<http://lcsr.hse.ru/summer2013>).

По-друге, лабораторії вдалося за доволі короткий період (менш як три роки) створити велику міжнародну мережу вчених із Росії, Білорусі, України, США, Німеччини, Ізраїлю, Йорданії, Італії, Нідерландів, Люксембурга, Швейцарії, Фінляндії, Австрії, Польщі та Румунії (<http://lcsr.hse.ru/about#link2>). Мережа охоплює як учених зі світовим ім'ям, так і молодих фахівців та аспірантів. При створенні Лабораторії було поставлено вельми амбітну мету перетворення її на провідний світовий центр порівняльних соціальних досліджень. З огляду на нерівномірний розвиток науки в сучасному світі, домінування університетів, дослідницьких центрів і часописів англomовних країн, а також особливе відставання від світових тенденцій суспільних наук у країнах колишнього СРСР до такої мети можна було поставитися скептично. Наприклад, в Росії існує лише один соціологічний часопис, що має імпаکت-фактор (http://ip-science.thomsonreuters.com/mjl/publist_ssci.pdf), і лишень 4, що індексуються в наукометричній платформі Scopus в рубриці соціологія і політичні науки. До слова, в Україні не існує жодного такого соціологічного часопису, а у сфері соціальних наук є тільки 3 економічні часописи, представлені в базі Scopus (<http://jsi.net.ua/journals/scopus.html>). Однак практика показала, що поява світового центру суспільних наук у принципі можлива навіть у пострадянській країні. Щоправда, це стало реальним завдяки залученню до роботи лабораторії провідних світових експертів, які вже мають високі рейтинги. Разом із тим селекційна робота серед перспективних молодих учених також заслуговує на високу оцінку.

По-третє, на черговій конференції “Культурні й економічні зміни в порівняльній перспективі” були представлені результати новітніх оригінальних досліджень, що присвячені актуальним темам і використовують передові теорії та методи аналізу даних. Загалом конференція складалася із 5 пленарних сесій, на яких виступили ключові доповідачі, і з 16 секційних тематичних засідань “з питань сприйняття елітами і масами демократії і громадянських свобод, з проблем насильства, міжетнічних взаємовідносин, добробуту, соціальної справедливості, релігії” (<http://www.hse.ru/news/101035900.html>). І хоча конференція не була такою масштабною, як конгреси міжнародних асоціацій (в її роботі взяли участь 75 російських і закордонних дослідників), вона продемонструвала основні тенденції сучасних порівняльних досліджень.

Програма конференції (<http://lcsr.hse.ru/Program2013>), щоденні звіти у стрічці новин, що оперативно розміщалися на сайті лабораторії (<http://lcsr.hse.ru/news/>), а також опис ключових доповідей провідних світових учених (<http://lcsr.hse.ru/Keynote2013>) детально ознайомлюють зі змістом роботи конференції. Тому немає потреби в його переказі.

Утім, зверну увагу на деякі ключові моменти.

Передусім це нові можливості для роботи соціологів, яких не було ще 10–15 років тому і які зростають із року в рік. Наявність різноманітних крос-національних і лонгітюдних баз даних, технічна доступність їх, сучасне програмне забезпечення і статистичні методи, а також обчислювальні можливості персональних комп'ютерів дають змогу сьогодні здійснювати порівняльні дослідження на високому рівні незалежно від того, в якій країні перебуває вчений. Такий компаративний підхід дає можливість побачити тенденції розвитку на макро- і мікрорівні в глобальному світі, його регіонах і окремих країнах. Більшість соціальних явищ національного масштабу можна усебічно і доволі глибоко проінтерпретувати в порівняльній перспективі.

Також заслуговує на увагу організація роботи конференції. Звісно, вона проводилася англійською мовою, оскільки альтернативи для організації наукової комунікації на міжнародних конференціях нині немає. Не було “сегрегованих” секцій за мовною ознакою, хоча в Росії, як відомо, існує потужна традиція суспільних наук російською мовою. Але, напевно, вона відступає під натиском вимог зростання цитованості публікацій і включення їх у міжнародні реферативні бази й наукометричні платформи.

Необхідно зазначити, що програма конференції була дуже інтенсивною, і вона могла бути виконана тільки за умови чіткого дотримання регламенту. Попри безліч питань до доповідачів і активні дискусії, графік порушувався дуже рідко. Точність і дотримання регламенту — обов'язкові вимоги до організаторів і учасників міжнародних академічних конференцій. Важливою складовою формату обговорення була наявність для кожного виступу двох дискутантів (рецензентів), які мали заздалегідь ознайомитися з доповіддю і виступити зі змістовими зауваженнями. Це було особливо важливо для молодих учених. Адже виступ на конференції є природним етапом підготовки результатів дослідження до публікації в міжнародному часопису, чий вимоги є надзвичайно високими. Як зазначив К.Вельцель (C.Welzel), один із ключових учасників конференції, “формуючи програму, ми намагалися поєднати виступи видатних світових експертів із доповідями наймолодших співробітників нашої лабораторії” (<http://www.hse.ru/news/101035900.html>). Добір для участі в конференції був жорсткий, тож практично не було слабких доповідей. Навіть ті дослідження, що перебували на ранніх стадіях, демонстрували чудовий потенціал.

За змістом на конференції домінувала тематика політичних наук та етнічно-расових і міграційних досліджень міждисциплінарного характеру. Соціологічні теорії були, на жаль, представлені меншою мірою, хоча низку досліджень було присвячено проблемам соціального розвитку, модернізації й нерівності. Однією з основних тенденцій порівняльних досліджень є вихід їх за рамки академічних дисциплін. У цьому контексті не можна не пригадати, яку роль в Україні відіграють дисциплінарні відмінності та детальна номенклатура спеціальностей.

Можна виокремити три основні напрями в тематиці доповідей:

1. Громадянська і протестна активність, політична участь.
2. Проблеми міграції, толерантність, расова й етнічна нетерпимість.
3. Суб'єктивне благополуччя, задоволеність життям і його чинники.

Звісно, були доповіді, що виходять за рамки зазначених напрямів або узагальнюють їх. Р.Інглетарт (R. Inglehart) розвинув свою теорію, згідно з якою зростання екзистенціальної безпеки веде до підвищення рівня міжгрупової толерантності та зниження різноманітних форм насильства як на індивідуальному, так і на міждержавному рівні. К.Вельцель презентував свою нову книгу, що має вийти друком у березні 2014 року. У ній він намагається розв'язати так званий парадокс демократії, котрий полягає в тому, що масова підтримка демократії часто поєднується з її фактичною відсутністю. Е.Понарін ознайомив із дослідженням російської еліти та її

ставлення до США в контексті соціально-економічного розвитку Росії 1990–2000-х років; раніше це дослідження було подано на міжнародному дискусійному клубі “Валдай” у 2013 році (<http://lcsr.hse.ru/news/95992830.html>).

Хотілося б наголосити цікавий факт: розбіжності у структурі та рівні доповідей, підготовлених дослідниками із західних країн і країн колишнього СРСР, практично не відчувалися. Це свідчить про поступове засвоєння “правил гри”, прийнятних у світовій науковій спільноті, тож можна сподіватися на велику включеність соціологів з України в перспективі: насамперед їхня репрезентованість на великих міжнародних конференціях і в реферованих міжнародних часописах.

Разом із тим серед молодих дослідників, на мій погляд, існує певний “перекіс” уваги на статистичні моделі та складні методи аналізу даних. Часто можна було помітити, що цікаві за своїм дизайном і методами дослідження завершувалися надто технічними висновками, що стосувалися якості моделей, відношень між змінними і достовірності отриманих результатів, тоді як теоретичні узагальнення не були достатньо опрацьовані. А втім, завдання наукового дослідження полягає в оригінальному і вагомому внеску автора в розв’язання наукової проблеми в рамках наявного наукового (у даному разі — соціологічного чи міждисциплінарного) дискурсу. Статистичні моделі, хоч би якими складними й адекватними вони були, не є метою дослідження. Цінність авторського внеску можна визначити не через високий рівень використовуваних методів і моделей, а лише у співвіднесенні з уже наявним корпусом знання з відповідної проблеми в контексті наявних теорій. Тому науковий внесок (*original and relevant contribution into the discourse*) завжди має теоретичний характер: це підтвердження, спростовання, уточнення чи створення теорій.

Примітно, що в одному зі своїх виступів К.Вельцель відзначив надмірну, на його думку, увагу, що його міжнародні реферовані часописи, особливо в царині соціальної психології, приділяють проблемам вимірювальних моделей латентних змінних. За його словами, “наука має пояснювати явища, а не просто займатися вимірюванням їх”, і тут з ним не можна не погодитися.

Наостанок хотілося б звернути увагу на те, що в рамках XV Квітневої Міжнародної наукової конференції “Модернізація економіки і суспільства”, що її проводить НДУ “Вища школа економіки” за участі Світового банку і Міжнародного валютного фонду (<http://conf.hse.ru/2014/>), від 28 березня до 4 квітня 2014 року в Москві працюватиме Четвертий міжнародний семінар ЛПСД “Соціальні та культурні зміни в порівняльній перспективі: цінності та модернізація” (<http://lcsr.hse.ru/announcements/96011241.html>).

Також лабораторія регулярно оголошує конкурси, за результатами яких можна стати її асоційованим науковим співробітником. Зараз уже п’ять українських соціологів є учасниками цієї міжнародної дослідницької мережі. Для цього необхідно надіслати програму свого дослідницького проекту відповідно до вимог. Особливо заохочують молодих учених, студентів та аспірантів, які є цільовою групою лабораторії. Чергове прийняття заявок триває до 1 лютого 2014 року (<http://lcsr.hse.ru/news/97951809.html>). Аналізуючи діяльність лабораторії НДУ ВШЕ, можна поради успіхам російських колег, що вселяє певну надію і щодо української соціології.

*ЮРІЙ САВЕЛЬЄВ,
кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри
соціальних структур і соціальних відносин факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*